

**Το bullying στο δημοτικό σχολείο, σε παιδιά από οικογένειες μεταναστών από την
Αλβανία και την Πρώην Σοβιετική Ένωση**

**Bulling at Primary School, on children of immigrant families from Albania and ex –
Soviet Union**

*Δήμου Γεώργιος, Εκπαιδευτικός, Διευθυντής 3ου Δημ. Σχολείου Νεάπολης Θεσσαλονίκης, MSc στην Ειδική Αγωγή
Παν. Μακεδονίας, dimou@sch.gr*

*Dimou Georgios, Headmaster of the 3rd Primary School of Neapolis, Thessaloniki, MSc in Spec. Education of UOM,
dimou@sch.gr*

Abstract: The main aim of the study was to investigate the existence of differences in bullying between elementary students coming from Albania or former USSR and native elementary students. The secondary aim of the study was to investigate if the existence of possible differences is relative with possible differences in particular dimensions of global self-esteem. The sample of the study composed 249 (N = 249, 130 boys, 119 girls) fifth- and sixth-grade students of thirteen elementary schools of urban and suburban areas. The data of the study were collected through the Peer Relations Questionnaire and the Self-Perception Profile for Children Questionnaire. From the results was found that it was more possible for the immigrant male students to be involved in bullying than their native schoolmates and particularly as bullies. This differentiation was mainly because of the fifth-grade male students, whereas there were not found any differences in relation with immigrants' motherland. Factors which to some degree affect the involvement of these students in bullying are their global self-esteem and their scholastic competence. Future studies involving larger samples, should explore further the connection of bullying with students' global self-esteem and scholastic competence.

Περίληψη: Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει εάν υπάρχουν διαφορές στην εμπλοκή σε καταστάσεις bullying ανάμεσα σε μαθητές δημοτικού από την Αλβανία και την ΠΣΕ και σε γηγενείς μαθητές. Επιμέρους στόχος της έρευνας είναι να εξετάσει εάν η ύπαρξη τυχόν διαφορών σχετίζεται με πιθανές διαφορές σε ορισμένες διαστάσεις της αυτοεκτίμησης. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν μαθητές της πέμπτης και της έκτης τάξης δημοτικών σχολείων της Β. Ελλάδας. Χρησιμοποιήθηκαν τα ερωτηματολόγια Peer Relations Questionnaire και ΠΑΤΕΜ Π. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχουν περισσότερες πιθανότητες οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών να εμπλέκονται σε καταστάσεις bullying απ' ότι οι Έλληνες συμμαθητές τους, στο ρόλο μάλιστα του θύτη. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται περισσότερο στα αγόρια της πέμπτης τάξης, ενώ δεν βρέθηκαν διαφορές εξαιτίας της χώρας καταγωγής. Οι παράγοντες που επηρεάζουν, σε μικρό όμως βαθμό, είναι η γενική τους αυτοεκτίμηση και η αυτοαντίληψη σχολικής ικανότητας. Αντίθετα η αυτοαντίληψη της κοινωνικής αποδοχής δεν φάνηκε να σχετίζεται.

Λέξεις κλειδιά: Σχολικός εκφοβισμός, μετανάστες, αυτοεκτίμηση

Εισαγωγή

Η Ελλάδα, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, καταγράφεται στην ιστορία της διεθνούς μετανάστευσης ως μια τυπική χώρα υποδοχής μεταναστών. Αυτό είναι αποτέλεσμα περιφερειακών καθεστωτικών μεταβολών αλλά και παγκόσμιων οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών, οι οποίες εκκινούν από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80 και διαρκούν μέχρι σήμερα.

Οι μετανάστες στην αρχή της 3ης χιλιετίας αποτελούσαν περί το 8.8% του γενικού πληθυσμού της χώρας, ενώ παρά τις απελάσεις, το ένα τρίτο από αυτούς εξακολουθούσαν να είναι παράνομα εγκαταστημένοι στην Ελλάδα (Fakiolas, 1999).

Στην ελληνική κοινωνία, η οποία είναι αλλά δεν αυτοχαρακτηρίζεται ως πολυπολιτισμική, η παρουσία ομάδων μεταναστών ή γενικότερα μειονοτήτων, οδηγεί τις κυρίαρχες αλλά και τις μειοψηφικές ομάδες σε αναδίπλωση και προσκόλληση στα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ιδιαιτερότητα της ταυτότητάς τους, με αποτέλεσμα τη δημιουργία συγκρουσιογόνων καταστάσεων. Σε όλο αυτό το σκηνικό, θέση έχει και το ελληνικό σχολείο του σήμερα, με την πολυπολιτισμική του σύνθεση, αντίστοιχη με αυτήν της κοινωνίας. Το χαρακτηριστικό της εθνοπολιτισμικής διαφορετικότητας όταν συναρτάται με τη σχολική βία, έχει να κάνει με τη θυματοποίηση των μαθητών με διαφορετικό εθνοπολιτιστικό υπόβαθρο, δηλαδή έχουμε να κάνουμε με το φαινόμενο του ρατσισμού και έχει σαν αποτέλεσμα την περιθωριοποίηση ή/και τον αποκλεισμό των ατόμων με βάση κάποια εμφανή χαρακτηριστικά τους, όπως είναι η εθνικότητα, η θρησκεία, ή το χρώμα. Η διαφορετικότητα λοιπόν είναι αυτή που πυροδοτεί τέτοια φαινόμενα, είτε είναι σε ατομικό-προσωπικό επίπεδο, είτε αφορά γενικότερα χαρακτηριστικά που έχουν να κάνουν με τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν (DfES, 2006). Το σχολείο πλέον φιλοξενεί μαθητές που προέρχονται όχι μόνο από διαφορετικά ως προς το κοινωνικο-οικονομικό στρώμα ή τη θρησκεία περιβάλλοντα, αλλά από περιβάλλοντα *γενικευμένης ετερότητας* (Γκότοβος, 2008).

Σε έρευνα του ΕΚΚΕ (Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών) διαπιστώνεται ότι η ετερότητα αποτελεί παράγοντα πρόκλησης επιθετικότητας σε ποσοστό 30%, με θύτες και θύματα τόσο μεταξύ Ελλήνων μαθητών όσο και μαθητών από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Μια άλλη διαπίστωση είναι ότι σε ποσοστό πάνω από 60% οι εκπαιδευτικοί και διευθυντές των σχολείων δηλώνουν ότι έχει εκδηλωθεί σχολικός εκφοβισμός εις βάρος μαθητών που είναι διαφορετικοί, είτε είναι καινούριοι, είτε έχουν κάποιο άλλο χαρακτηριστικό που τους διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους (Εφημερίδα Καθημερινή, 2006b).

Σε έρευνα που έγινε στα αρχεία Συμβουλευτικών Σταθμών Νέων, θεσμού που λειτουργεί στο πλαίσιο της β/θμιας εκπαίδευσης, βρέθηκε ότι ένας σημαντικός αριθμός αλλοδαπών μαθητών έχουν εκδηλώσει μορφές παραβατικής συμπεριφοράς και έχουν παραπεμφθεί στους Σ.Σ.Ν για αυτόν το λόγο (Παπάζογλου, Θωμοπούλου & Στρατούλιας, 2009).

Μελέτη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (Houndoumadi, Pateraki & Doanidou, 2003) διαπιστώνει μια συνεχώς αυξανόμενη βία μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών. Ένας

στους τρεις μαθητές έχει γίνει μάρτυρας βίαιης συμπλοκής μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών μαθητών, με το 29% των παρατηρούμενων επεισοδίων να πραγματοποιείται μεταξύ Ελλήνων και αλλοδαπών, ενώ το 26% μεταξύ αλλοδαπών μαθητών.

1. Σχολική επιθετικότητα-“bullying”

Ως bullying ορίζεται η κατάσταση κατά την οποία ένα άτομο δέχεται επίθεση κατ'επανάληψη από κάποιο άλλο ή από μια ομάδα ατόμων με μεγαλύτερη δύναμη, όχι μόνο υπό τον όρο της φυσικής δύναμης αλλά και της κοινωνικής θέσης. Τα περιστατικά θα πρέπει να είναι εκτός από επαναλαμβανόμενα, σκόπιμα και απρόκλητα (Ανδρέου & Smith, 2002).

Δυο από τους κυριότερους λόγους θυματοποίησης μεταξύ των μαθητών που υφίστανται το bullying είναι η εμφάνισή τους και η κοινωνική τους κατάσταση. Οι δράστες επιτίθενται σε μαθητές οι οποίοι ξεχωρίζουν για κάποιο χαρακτηριστικό της εξωτερικής τους εμφάνισης, σε μαθητές με ιδιαιτερότητες στο χαρακτήρα τους (ντροπαλά παιδιά, πολύ ήσυχα), σε μαθητές διαφορετικής φυλής ή θρησκείας, σε μαθητές που έχουν πολύ καλές επιδόσεις στο σχολείο, ή αντιθέτως έχουν μαθησιακές δυσκολίες (Mishna, 2003).

Τα αποτελέσματα μιας εκτεταμένης έρευνας στις ΗΠΑ (Nansel et al., 2001) έδειξαν ότι τόσο οι μαθητές θύματα, όσο και οι μαθητές θύτες, σχετίζονται με προβληματική ψυχοκοινωνική προσαρμογή. Αυτοί που θυματοποιούνται επιδεικνύουν φτωχότερη κοινωνική και συναισθηματική προσαρμογή που σχετίζεται με μεγαλύτερη δυσκολία στη δημιουργία φιλικών σχέσεων, λιγότερες σχέσεις με τους συμμαθητές τους και μεγαλύτερα επίπεδα μοναξιάς. Μαθητές οι οποίοι είναι κοινωνικά απομονωμένοι και έχουν έλλειψεις κοινωνικές δεξιότητες είναι πιθανότερο να γίνουν στόχοι θυματοποίησης. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν με αποτελέσματα άλλης έρευνας (Hoover, Oliver, & Thomson, 1993) από τα οποία προέκυψε ότι ο πιο συχνός λόγος τον οποίον αναφέρουν οι μαθητές για τους συμμαθητές τους που είναι στόχοι θυματοποίησης, είναι ότι αυτοί «δεν είναι ίδιοι, δεν ταιριάζουν (“they didn't fit”)».

Η χρόνια μαθητική θυματοποίηση συνδέεται με ψυχολογικά προβλήματα υπερβολικής αναστολής, μοναξιά, κατάθλιψη, διαταραχές άγχους και χαμηλή αυτοεκτίμηση κατά την παιδική, εφηβική και ενήλικη ζωή, ενώ είναι δυνατόν να συμβάλλει στη δημιουργία κοινωνικο-γνωστικών προκαταλήψεων που σχετίζονται με εχθρικές-εκδικητικές συμπεριφορές, με αποτέλεσμα τη δια βίου κοινωνική περιθωριοποίηση (Ανδρέου & Smith, 2002). Άλλα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους μαθητές θύματα είναι η κοινωνική ανεπάρκεια και οι προβληματικές διαπροσωπικές σχέσεις, οι πολλές απουσίες από το σχολείο καθώς και η άσχημη ακαδημαϊκή επίδοση (Pepler, & Craig, 1997). Αλλά η σπουδαιότερη συνέπεια του εκφοβισμού μπορεί να θεωρηθεί ο χαμηλός βαθμός αυτοεκτίμησης που βιώνουν οι μαθητές θύματα, ο οποίος είναι καθοριστικός για την προσωπική και τη σχολική τους ζωή, χωρίς όμως να είναι εύκολο να αποδειχτεί μια σχέση αιτίου-αποτελέσματος (Hodges & Perry, 1999).

Από τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήχθη στον Καναδά (McKenney, Pepler, Craig, & Connolly, 2006) βρέθηκε ότι παρά το ότι όλα τα είδη της θυματοποίησης είναι τραυματικά για τους μαθητές που τα υφίστανται, η θυματοποίηση με αίτιο την εθνική καταγωγή μπορεί να είναι ιδιαίτερα καταστρεπτική όσον αφορά στο βαθμό του άγχους, της καταπίεσης και της απόσυρσης που προκαλεί, όπως επίσης και στο βαθμό που είναι αιτία για εμφάνιση επιθετικής ή παραβατικής συμπεριφοράς από μέρους των θυμάτων.

Ανάλογα ήταν τα και τα συμπεράσματα άλλης έρευνας (Larochette, 2009), ανάμεσα σε δείγμα εφήβων στην ίδια χώρα όπου αναφέρεται ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην καταγωγή, στο immigrant status και στην εμφάνιση του bullying και ότι οι μειονότητες ως προς τη φυλή ή την καταγωγή βιώνουν καταστάσεις ρατσιστικής θυματοποίησης. Όμως, το immigrant status δεν είναι παράγοντας επικινδυνότητας μόνο για θυματοποίηση, αλλά και επιθετικότητας ενάντια σε άλλους.

Σε μια πολυεπίπεδη διερεύνηση της ρατσιστικής επιθετικότητας και θυματοποίησης τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο σχολείου, από τα αποτελέσματα φάνηκε ότι οι μαθητές και πιο συγκεκριμένα τα αγόρια, από διαφορετικό εθνικο-πολιτισμικό υπόβαθρο είναι σε επικινδυνότητα να εμπλακούν σε καταστάσεις bullying τόσο από το μέρος του θύματος, όσο και από του θύτη (Vervoort, Scholte και Overbeek, 2008). Οι συγγραφείς συνδέουν την επιθετικότητα και τη θυματοποίηση με το αυτοσυναίσθημα και το κοινωνικο-οικονομικό status. Η καταγωγή, ως χαρακτηριστικό του στάτους, είναι πιθανόν να είναι λόγος αντιπαράθεσης, ειδικότερα μεταξύ των μελών των εθνικών μειονοτήτων από τη μια και των μελών των εθνικών πλειοψηφιών από την άλλη.

Οι πρόσφατες έρευνες δείχνουν σημαντική έξαρση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού (Ανδρέου, 2007; Εγκύκλιος ΥΠΔΒΜΘ, 2011), στα σχολεία κυρίως της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι έρευνες αυτές έχουν κατατάξει παιδιά μεταναστών τόσο στη μεριά του θύματος, όσο και στη μεριά του θύτη, όταν εμπλέκονται σε καταστάσεις bullying (Houndoumadi, Pateraki & Doanidou, 2003; ΕΚΚΕ (Εφημερίδα «Καθημερινή», 2006a); Παπάζογλου, Θωμοπούλου & Στρατούλιας, 2009; Μανιάτης, 2010). Για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν υπάρχουν σχετικές μελέτες που να διερευνούν την εμπλοκή μαθητών από οικογένειες μεταναστών σε καταστάσεις bullying, ο σχολικός εκφοβισμός όμως έχει περάσει ήδη και στην αυλή του δημοτικού σχολείου.

2. Η αυτοαντίληψη (self-concept)

Σύμφωνα με τη Μακρή-Μπότσαρη (2001), η *αυτοαντίληψη* είναι η γνωστική πλευρά της έννοιας του εαυτού, διαμορφώνεται από τις εμπειρίες και τις αλληλεπιδράσεις του παιδιού στο περιβάλλον που ζει και επηρεάζεται από τις απόψεις και τις εκτιμήσεις ατόμων σημαντικών στο περιβάλλον του (γονείς, δάσκαλοι, συνομήλικοι), ενώ η *αυτοεκτίμηση* αντιπροσωπεύει τη συναισθηματική πλευρά της αυτοαντίληψης, απεικονίζει την εικόνα που έχει ένα άτομο για την αξία του και συσχετίζεται με την ψυχική του υγεία.

Τα παιδιά με ενισχυμένη αυτοεκτίμηση έχουν μεγαλύτερη αυτοαποδοχή και γνώση του εαυτού τους, των ορίων τους και των δυνατοτήτων τους. Αντίθετα τα παιδιά με μικρή αυτοεκτίμηση, απορρίπτουν πιο εύκολα τον εαυτό τους, θεωρούν ότι έχουν πολλά προβλήματα και παρουσιάζουν δυσκολίες προσαρμογής (Harter & Marold, 1994).

Τα αποτελέσματα μεγάλης κλίμακας έρευνας στην Ιρλανδία (O'Moore & Kirkham, 2001) έδειξαν ότι τόσο οι μαθητές που θυματοποιούνται όσο και αυτοί που θυματοποιούν στο δημοτικό σχολείο αλλά και σε μεγαλύτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση από ότι οι συνομήλικοί τους που δε συμμετέχουν σε πράξεις bullying. Τα αποτελέσματα επίσης έδειξαν ότι οι μαθητές που συμμετέχουν συχνά σε καταστάσεις bullying έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση από τους μαθητές που συμμετέχουν ευκαιριακά σε τέτοιες καταστάσεις. Ιδιαίτερα οι μαθητές που εμπλέκονται στο bullying τόσο ως θύματα όσο και ως θύτες, έχουν σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης από τους συνομήλικούς τους οι οποίοι χαρακτηρίζονται μόνο ως θύματα ή μόνο ως θύτες.

Διαπιστώνεται λοιπόν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση μια πιθανή τριγωνική σχέση ανάμεσα στους μαθητές από μεταναστευτικές ομάδες, τη χαμηλή αυτοεκτίμηση που πιθανόν να βιώνουν λόγω χαμηλού κοινωνικο-οικονομικού στάτους και την πιθανή εμπλοκή τους σε καταστάσεις σχολικού εκφοβισμού.

3. Σκοπός της έρευνας - Υποθέσεις

Σκοπός της έρευνας ήταν να μελετήσει τις διαδικασίες θυματοποίησης που συμβαίνουν ανάμεσα σε μαθητές από οικογένειες μεταναστών (αλλοδαπών, παλιννοστούντων και ομογενών) από την Αλβανία και την ΠΣΕ (Πρώην Σοβιετική Ένωση) και μαθητών ελληνικής καταγωγής. Σχετικές έρευνες δεν υπάρχουν για την α/θμια εκπαίδευση στον Ελλαδικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, ενώ υπάρχουν έρευνες σχετικές με τη θυματοποίηση στο χώρο του δημοτικού σχολείου γενικά, δεν υπάρχουν έρευνες που να συνδέουν τέτοιες συμπεριφορές με την καταγωγή των μαθητών που τις εκδηλώνουν ή που τις υφίστανται.

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν στην βιβλιογραφική ανασκόπηση οι ερευνητικές υποθέσεις της παρούσας έρευνας είναι οι εξής:

- Θα υπάρξει μεγαλύτερη εμπλοκή σε καταστάσεις bullying των μαθητών που προέρχονται από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την ΠΣΕ σε σχέση με τους συνομηλικούς τους μαθητές ελληνικής καταγωγής; Αν ναι, τι μορφή έχει αυτή η εμπλοκή;
- Αν οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την ΠΣΕ εμπλέκονται περισσότερο σε καταστάσεις bullying θα υπάρχουν διαφορές ανάμεσά τους λόγω φύλου, ηλικίας και καταγωγής.
- Θα υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους τομείς της αυτοεκτίμησης (self esteem, global self-worth κατά την Harter), της αυτοαντίληψης ως προς τη σχολική

ικανότητα (scholastic competence) και την αποδοχή από τους συνομήλικους (peer acceptance) ανάμεσα σε μαθητές από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την ΠΣΕ και τους συνομηλικούς τους μαθητές ελληνικής καταγωγής;

- Οι ενδεχόμενες διαφορές στους τομείς της αυτοεκτίμησης, της αυτοαντίληψης ως προς τη σχολική ικανότητα, και της αποδοχής από τους συνομήλικους εξαιτίας της καταγωγής, θα ρυθμίζουν τις ενδεχόμενες διαφορές όσον αφορά την εμπλοκή σε καταστάσεις bullying ανάμεσα σε Έλληνες μαθητές και μαθητές από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την ΠΣΕ.

4. Μεθοδολογία

4.1 Δείγμα

Στην έρευνα έλαβαν συνολικά μέρος 631 μαθητές από τα δεκατρία σχολεία, εκ των οποίων το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 124 μαθητές, από οικογένειες μεταναστών από την Αλβανία και την ΠΣΕ. Η έρευνα διεξήχθη κατά το σχολικό έτος 2010-11 σε δημοτικά σχολεία όπου φοιτούσαν μαθητές των Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων από οικογένειες μεταναστών (αλλοδαπών, παλιννοστούντων και ομογενών) από την Αλβανία και την ΠΣΕ. Τα σχολεία προέρχονται από αγροτικές-ημιαστικές και αστικές περιοχές, έτσι ώστε να υπάρχει αντιπροσωπευτικό κατά το δυνατόν δείγμα από διάφορες περιοχές στο μαθητικό πληθυσμό. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τα δημογραφικά στοιχεία των παιδιών από οικογένειες μεταναστών που αποτέλεσαν την ομάδα έρευνας:

Πίνακας 1. Δημογραφικά στοιχεία των παιδιών από οικογένειες μεταναστών που συμμετείχαν στην έρευνα

	Συχνότητα N			Ποσοστό %		
Φύλο						
Αγόρια	65			52%		
Κορίτσια	59			48%		
Σύνολο	124			100%		
Τάξη φοίτησης						
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Ε΄	34	31	65	27%	25%	49%
ΣΤ΄	31	28	69	25%	23%	51%
Σύνολο	65	59	124	52%	48%	100%
Καταγωγή						
Αλβανοί	67			54%		
Ομογενείς από Αλβανία	2			2%		
Αλλοδαποί από ΠΣΕ*	8			6%		
Ομογενείς από ΠΣΕ	47			38%		
Σύνολο	124			100%		

* Πρώην Σοβιετική Ένωση

Για τους σκοπούς της έρευνας χρησιμοποιήθηκε και μια ομάδα από 125 μαθητές ελληνικής καταγωγής οι οποίοι επελέγησαν με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας και οι οποίοι έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά ως προς το φύλο, το σχολείο και την τάξη φοίτησης με τους μαθητές από οικογένειες μεταναστών. Για τους σκοπούς της έρευνας, οι δύο πρώτες κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν στην επεξεργασία των δεδομένων ως μία ομάδα («Μετανάστες από την Αλβανία») και οι δύο επόμενες κατηγορίες ομαδοποιήθηκαν ως ακόμα μία ομάδα («Μετανάστες από την ΠΣΕ»).

4.2 Εργαλεία μέτρησης

Εκφοβισμός/Θυματοποίηση

Για τον εντοπισμό των μαθητών που εμπλέκονται σε καταστάσεις θυματοποίησης είτε ως θύτες, είτε ως θύματα, χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο Peer Relations Questionnaire (Rigby & Slee, 1993).

Αυτοσυναίσθημα/Αυτοεκτίμηση

Για την αξιολόγηση της αυτοαντίληψης για α) την αποδοχή από τους συμμαθητές και β) της σχολικής ικανότητας, όπως και της αυτοεκτίμησης, χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο ΠΑΤΕΜ-II (Πώς Αντιλαμβάνομαι Τον Εαυτό Μου II - Μακρή-Μπότσαρη, 2001), που αποτελεί την ελληνική έκδοση του ερωτηματολογίου Self-Perception Profile for Children της S. Harter και έχει χρησιμοποιηθεί σε προηγούμενες έρευνες με αξιόπιστα αποτελέσματα (Κολιάδης, Μυλωνάς, Κουμπιάς & Βάρφη, 2002; Πατσάλης, Παπουτσάκη, Τριβέλα, 2011). Το ερωτηματολόγιο ΠΑΤΕΜ-II περιλαμβάνει έξι κλίμακες που με 5 ερωτήσεις καθεμία, αξιολογούν: 1. Σχολική Ικανότητα, 2. Σχέσεις με συνομηλίκους, 3. Αθλητική Ικανότητα, 4. Φυσική Εμφάνιση, 5. Διαγωγή-Συμπεριφορά και τέλος την Αυτοεκτίμηση (Global Self-Worth). Η κλίμακα της Αυτοεκτίμησης αξιολογεί το βαθμό στον οποίο ο μαθητής είναι ευχαριστημένος γενικά με τον εαυτό του και τη ζωή του. Για τους σκοπούς της έρευνας αυτής εξαιρέθηκαν οι τομείς που αξιολογούν την Αθλητική Ικανότητα, τη Φυσική Εμφάνιση και τη Διαγωγή-Συμπεριφορά διότι είναι τομείς οι οποίοι δεν σχετίζονται με τους σκοπούς της έρευνας και αφού δίνεται η δυνατότητα από το ίδιο το ερωτηματολόγιο (Μακρή-Μπότσαρη, 2001). Τα επιπλέον στοιχεία που συμπληρώθηκαν και για τα δύο ερωτηματολόγια ήταν το σχολείο και η τάξη-τμήμα.

4.3 Αποτελέσματα

Η εσωτερική συνοχή των παραγόντων των ερωτηματολογίων εξετάστηκε με βάση το τεστ άλφα του Cronbach (Cronbach, 1951). Όσον αφορά την εσωτερική συνοχή των παραγόντων, από τα αποτελέσματα φάνηκε ότι οι δύο παράγοντες (θύτης – θύμα) είχαν αποδεκτούς δείκτες εσωτερικής συνοχής, ενώ για τον παράγοντα κοινωνική συμπεριφορά ο δείκτης εσωτερικής συνοχής κυμάνθηκε σε μέτρια επίπεδα (Πίνακας 3). Έτσι αποφασίστηκε τα αποτελέσματα που έδωσαν οι μεταβλητές του παράγοντα αυτού να μη χρησιμοποιηθούν, όπως έγινε και σε άλλη έρευνα (Duncan, 1999).

Η εγκυρότητα και η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου ΠΑΤΕΜ-II δεν ελέγχθηκε, επειδή το συγκεκριμένο εργαλείο μέτρησης έχει σταθμιστεί στον Ελληνικό πληθυσμό και έχει επιβεβαιωθεί η δομική του εγκυρότητα (5 διακριτοί παράγοντες: αυτοαντίληψη για: α. τη σχολική ικανότητα, β. τις σχέσεις με συνομήλικους, γ. αθλητική ικανότητα, δ. φυσική εμφάνιση και ε. διαγωγή-συμπεριφορά) και η εσωτερική συνοχή των παραγόντων του (r Pearson κυμάνθηκε από .45 έως .82) (Μακρή-Μπότσαρη, 2001).

4.4 Διαφορές στην εμπλοκή σε καταστάσεις bullying ανάμεσα μαθητές διαφορετικής καταγωγής

Όπως παρατηρούμε παρακάτω (πίνακας 2) ότι οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών παρουσιάζουν μεγαλύτερο Μ.Ο. στις τιμές της κλίμακας «τάση για εκφοβισμό» από ότι οι Έλληνες μαθητές ενώ αντίθετα παρουσιάζουν μικρότερο Μ.Ο. στις τιμές της κλίμακας «τάση για θυματοποίηση».

Πιν. 2. Περιγραφικά στατιστικά στοιχεία για το ερωτηματολόγιο PRQ

Υποκλίμακα	Καταγωγή	Μέσος όρος	Τυπ. Απόκλ.	Πλήθος
Τάση για εκφοβισμό (bully scale)	Έλληνες	1,23	.32	125
	Αλλοδ.-Ομογεν.	1,41	.54	124
	Σύνολο	1,32	.45	249
Τάση για θυματοποίηση (victim scale)	Έλληνες	1,82	.71	125
	Αλλοδ.-Ομογεν.	1,72	.61	124
	Σύνολο	1,77	.67	249

Χρησιμοποιήθηκε πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης (MANOVA), με εξαρτημένες μεταβλητές τις τιμές της κλίμακας «τάση για εκφοβισμό» και της κλίμακας «τάση για

θυματοποίηση» από το ερωτηματολόγιο PRQ για να εξεταστεί εάν υπήρχαν διαφορές μεταξύ των μαθητών ως προς την καταγωγή τους (μαθητές από την Ελλάδα - μαθητές από οικογένειες μεταναστών), στην εμπλοκή τους σε καταστάσεις bullying. Από τα αποτελέσματα φάνηκε ότι υπήρξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές (Wilks' $\lambda = .949$ $F_{3,245} = 4.40$, $p < .05$). Ακολούθησαν ξεχωριστές αναλύσεις διακύμανσης από τις οποίες φάνηκε ότι στατιστικά σημαντικές διαφορές λόγω καταγωγής υπήρχαν μόνο στη μεταβλητή θύτης (πίνακας 3).

Από τα αποτελέσματα αυτά φαίνεται ότι οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών (ομογενών και αλλοδαπών) εμπλέκονται συχνότερα σε καταστάσεις bullying, από ότι οι Έλληνες μαθητές, και μάλιστα ως «θύτες».

Πίνακας 3. Δείκτες εσωτερικής συνοχής του ερωτηματολογίου Peer Relations Questionnaire και διαφορές στην εμπλοκή σε καταστάσεις bullying ανάμεσα μαθητές διαφορετικής καταγωγής

	Cronbach's <i>a</i>	Έλληνες (<i>N</i> = 125)	Μετανάστες (<i>N</i> = 124)	$F_{(1,247)}$	η^2
Τάση για εκφοβισμό	.68	1.23 ± .32	1.41 ± .54	10.62*	.041
Τάση για θυματοποίηση	.83	1.82 ± .71	1.72 ± .61	1.51	.006

* $p < .05$

4.5 Διαφορές στην εμπλοκή σε καταστάσεις bullying σε μαθητές από οικογένειες μεταναστών λόγω φύλου, ηλικίας και καταγωγής

Για την εξέταση των διαφορών σε μαθητές από οικογένειες μεταναστών λόγω φύλου, ηλικίας και καταγωγής, χρησιμοποιήθηκε ανάλυση διακύμανσης 3 παραγόντων με εξαρτημένη μεταβλητή τη μεταβλητή «τάση για εκφοβισμό» και ανεξάρτητες μεταβλητές τις μεταβλητές φύλο, τάξη και καταγωγή (από Αλβανία, από Π.Σ.Ε.).

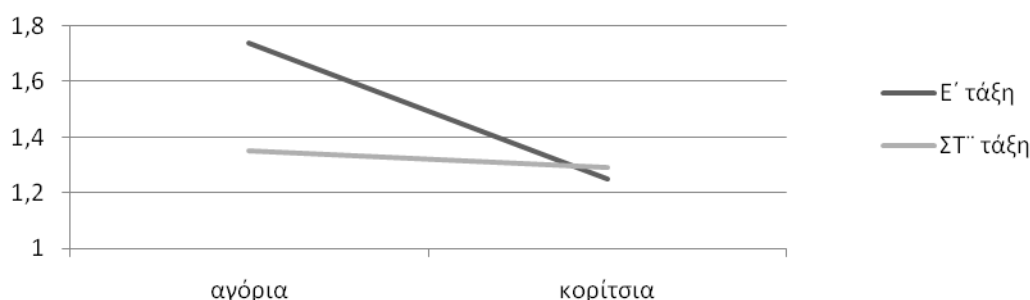
Όπως ήταν φυσικό από την ανάλυση εξαιρέθηκαν οι μαθητές με ελληνική προέλευση ($N = 125$) και χρησιμοποιήθηκαν μόνο οι μαθητές από οικογένειες μεταναστών (ομογενών και αλλοδαπών, $N = 124$). Από τα αποτελέσματα προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μόνο ανάμεσα στα αγόρια και τα κορίτσια (Πίνακας 4) και στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ των παραγόντων φύλο και τάξη ($F_{(1,123)} = 5.22$, $p < .05$) (Διάγραμμα 1).

Πιο συγκεκριμένα, τα αγόρια εμφανίζονται να ενεργούν περισσότερο ως θύτες από όσο τα κορίτσια, παρ' όλα εξαιτίας της αλληλεπίδρασης που παρατηρήθηκε μεταξύ φύλου και τάξης, η διαφορά αυτή φαίνεται ότι οφείλεται κυρίως στους μαθητές της Ε' τάξης.

Πίνακας 4. Διαφορές σε μαθητές από οικογένειες μεταναστών λόγω φύλου, ηλικίας και καταγωγής στη μεταβλητή «τάση για εκφοβισμό»

<u>Χώρα καταγωγής:</u>	Αλβανία (N = 69)	Π.Σ.Ε. (N = 55)	$F_{(1,123)}$	η^2
	1.35 ± .43	1.49 ± .64	3.49	.029
<u>Φύλο:</u>	Αγόρια (N = 65)	Κορίτσια (N = 59)		
	1.53 ± .64	1.27 ± .37	8.31*	.067
<u>Τάξη:</u>	Ε' (N = 65)	ΣΤ' (N = 59)		
	1.48 ± .65	1.31 ± .36	3.44	.029

* $p < .05$

Διάγραμμα 1. Διαφορές ανά φύλο και τάξη στη μεταβλητή «τάση για εκφοβισμό»

4.6 Διαφορές στο Αυτοσυναίσθημα/Αυτοεκτίμηση ανάμεσα μαθητές διαφορετικής καταγωγής

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 5, οι μαθητές ελληνικής καταγωγής είχαν μεγαλύτερους μέσους όρους τόσο στους τομείς της αυτοαντίληψης της σχολικής ικανότητας και της κοινωνικής αποδοχής, όσο και στην αυτοεκτίμηση. Για να διαπιστωθεί εάν υπήρχαν στατιστικά σημαντικές διαφορές στους παραπάνω τομείς, χρησιμοποιήθηκε η πολυμεταβλητή ανάλυση διακύμανσης MANOVA, με εξαρτημένες μεταβλητές τις μεταβλητές «αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας», «αυτοαντίληψη της κοινωνικής αποδοχής» και «αυτοεκτίμηση» που δημιουργήθηκαν από τα δεδομένα του ερωτηματολογίου ΠΑΤΕΜ II και ανεξάρτητη μεταβλητή την καταγωγή των μαθητών (Έλληνες – μετανάστες). Από τα αποτελέσματα της ανάλυσης προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές (Wilks' $\lambda = .944$, $F_{(3,245)} = 4.86$, $p < .05$).

Από τις ξεχωριστές αναλύσεις διακύμανσης που ακολούθησαν, στατιστικά σημαντικές διαφορές βρέθηκαν μόνο στη μεταβλητή «αυτοαντίληψη σχολικής ικανότητας» (Πίνακας 5).

Πίνακας 5. Διαφορές στο αυτοσυναίσθημα/αυτοεκτίμηση ανάμεσα μαθητές διαφορετικής καταγωγής

	Έλληνες (<i>N</i> = 125)	Μετανάστες (<i>N</i> = 124)	<i>F</i> (1,247)	η^2
αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας	3.11±.67	2.79±.67	14.49**	
αυτοαντίληψη της κοινωνικής αποδοχής	3.09±.69	3.02±.62	.85	
αυτοεκτίμηση	3.27±.53	3.14±.66	2.97	

** $p < .001$

4.7 Αντίληψη του εαυτού και εμπλοκή σε καταστάσεις bullying

Λόγω της στατιστικά σημαντικής συσχέτισης που παρατηρήθηκε ανάμεσα στη μεταβλητή «θύτης» και τις μεταβλητές «γενική αυτοεκτίμηση» και «αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας», (Pearson's r -.22 και -.27 αντίστοιχα, $p < .05$, αντίστοιχα), εφαρμόστηκαν μονομεταβλητές αναλύσεις συνδιακύμανσης (ANCOVA) εξαρτημένη μεταβλητή την μεταβλητή «θύτης», ανεξάρτητη μεταβλητή την μεταβλητή «καταγωγή» και συνδιακυμαντές τις μεταβλητές «γενική αυτοεκτίμηση» και «αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας». Στόχος ήταν να εξεταστεί κατά πόσο οι μεταβλητές αυτές ρυθμίζουν τις διαφορές που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στους Έλληνες μαθητές και τους μαθητές από οικογένειες μεταναστών στη μεταβλητή «τάση για εκφοβισμό».

Από τα αποτελέσματα φάνηκε ότι η μεταβλητή «γενική αυτοεκτίμηση» ρύθμιζε σε κάποιο βαθμό τις διαφορές μεταξύ των Ελλήνων μαθητών και των μαθητών από οικογένειες μεταναστών ($F = 10.824$, $p = .001$, $\eta^2 = .042$). Κι αυτό, γιατί όπως φαίνεται, μετά τη ρύθμιση οι διαφορές παρέμειναν στατιστικά σημαντικές, και όπως φαίνεται από την τιμή του η^2 ήταν ελαφρώς μικρότερες (Πίνακας 6).

Παρομοίως από τα αποτελέσματα της δεύτερης ανάλυσης συνδιακύμανσης, φάνηκε ότι η μεταβλητή «αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας» ρύθμιζε επίσης στατιστικά σημαντικά τις διαφορές στη μεταβλητή «τάση για εκφοβισμό» μεταξύ των Ελλήνων μαθητών και των μαθητών από οικογένειες μεταναστών ($F = 4.27$, $p < .05$, $\eta^2 = .017$). Μετά τη ρύθμιση οι διαφορές και πάλι παρέμειναν επίσης στατιστικά σημαντικές.

Πίνακας 6. Αποτελέσματα αναλύσεων συνδιακύμανσης

	Έλληνες	Μη Έλληνες			
	M.O.	M.O.	F	Sig.	η^2
<i>Συνδιακυμαντής: «γενική αυτοεκτίμηση»</i>					
Πριν τη ρύθμιση	1.23	1.41	10.62	.001	.041
Μετά τη ρύθμιση	1.24	1.40	8.67	.004	.034
<i>Συνδιακυμαντής: «αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας»</i>					
Πριν τη ρύθμιση	1.23	1.41	10.62	.001	.041
Μετά τη ρύθμιση	1.23	1.39	7.29	.007	.029

5 Σχολιασμός

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει τη συμπεριφορά των παιδιών μεταναστών στο δημοτικό σχολείο, όσον αφορά το σχολικό εκφοβισμό, και αν υπάρχει συσχέτιση με τη γενική τους αυτοεκτίμηση και τις διαστάσεις της, την αυτοαντίληψη για τη σχολική ικανότητα και τη κοινωνική αποδοχή.

Λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πρόσφατα στοιχεία του ΙΠΟΔΕ (2008, 2009) για τη σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού στο δημοτικό σχολείο, ότι οι μαθητές από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο ξεπερνούν το 10% των φοιτούντων μαθητών. Η αναγκαιότητα λοιπόν να ερευνηθεί το κομμάτι αυτό του μαθητικού πληθυσμού όσον αφορά την εμπλοκή του στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού είναι φανερή. Το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς των οικογενειών των μαθητών αυτών, λόγω του immigrant status της παραμονής τους στην Ελλάδα, είναι ένας παράγοντας επικινδυνότητας εμπλοκής σε καταστάσεις bullying, όπως υποστηρίζεται από τη διεθνή βιβλιογραφία.

Η ανάλυση συσχέτισης των τριών μεταβλητών του ερωτηματολογίου ΠΑΤΕΜ II για το συνολικό δείγμα των μαθητών που εξετάστηκε (Έλληνες και μετανάστες), έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και την αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας. Στατιστικά σημαντική συσχέτιση, αν και μικρότερη, υπάρχει ανάμεσα στην αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας και την αυτοαντίληψη της κοινωνικής αποδοχής. Αντίθετα, δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην αυτοεκτίμηση και την αυτοαντίληψη της κοινωνικής αποδοχής.

Τα αποτελέσματα αυτά είναι σε συμφωνία με τα αποτελέσματα έρευνας σχετικής με την αυτοαντίληψη των Ελληνόπουλων που διενήργησε η Μακρή-Μπότσαρη (1996). Στην έρευνα αυτή βρέθηκε υψηλή συσχέτιση της αυτοεκτίμησης με την αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας, και χαμηλότερη συσχέτιση με την αυτοαντίληψη της φυσικής εμφάνισης και της συμπεριφοράς, μεταβλητές που δεν εξετάστηκαν στην παρούσα έρευνα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, ο πιο σημαντικός παράγοντας πρόγνωσης της αυτοεκτίμησης (σφαιρικής αυτοαξίας, όπως αναφέρεται), μετά την αυτοαντίληψη της φυσικής εμφάνισης και

της συμπεριφοράς, είναι η αυτοαντίληψη της σχολικής ικανότητας. Παρόμοιες συσχετίσεις μεταξύ αυτοεκτίμησης και αυτοαντίληψης της ικανότητας στη γλώσσα και την αριθμητική, έχουν διαπιστωθεί και σε έρευνα του Φλουρή (1989, στο Μακρή-Μπότσαρη, (1996). Ο λόγος για τον οποίο οι μαθητές αυτοί έχουν μειωμένη αυτοαντίληψη για τη σχολική τους ικανότητα, είναι φυσικά οι δυσκολίες προσαρμογής τους στο σχολείο εξαιτίας της δυσκολίας που έχουν στην ελληνική γλώσσα και τις λιγοστές ευκαιρίες για αντισταθμιστική αγωγή τόσο μέσα στο σχολείο, όσο και έξω από αυτό (McLoyd 1998; Motti-Stefanidi et al, 2008a; Motti-Stefanidi et al, 2008b;).

Η μεγαλύτερη συμμετοχή των αγοριών από οικογένειες μεταναστών σε καταστάσεις bullying από τη μεριά του θύτη είναι σε συμφωνία με τα αποτελέσματα της βιβλιογραφίας γενικά για τη μεγαλύτερη συμμετοχή των αγοριών σε καταστάσεις bullying (Andreou & Metallidou, 2004; Fandrem, Ertesvag, Strohmeier & Roland, 2010; Pepler, Connolly & Craig, 1999; Scholte et al, 2006; Αρτινοπούλου, 2001).

Σύμφωνα με τις Houndoumadi, Pateraki & Doanidou (2003), οι μαθητές ειδικότερα από οικογένειες μεταναστών δέχονται απόρριψη, βία, ρατσιστική συμπεριφορά εκ μέρους των συμμαθητών τους, με αποτέλεσμα να αντιδρούν βίαια, να εμπλέκονται σε συγκρούσεις και το σχολείο να μετατρέπεται γι' αυτούς σε χώρο αυτοεπιβεβαίωσης και επίδειξης της ισχύος τους. Το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο, η αποστέρηση, η σχολική αποτυχία και ο κοινωνικός αποκλεισμός οδηγούν τους μαθητές με διαφορετική καταγωγή στην υιοθέτηση βίαιης συμπεριφοράς και φαίνεται πως η βία είναι τελικά σύμπτωμα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ένα άλλο εύρημα της έρευνας είναι η στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση μεταξύ των παραγόντων φύλο και τάξη. Τα αγόρια έχουν την τάση να είναι περισσότερο θύτες από ό,τι τα κορίτσια, παρ' όλα αυτά η διαφορά οφείλεται περισσότερο στους μαθητές της Ε' τάξης. Το αποτέλεσμα αυτό είναι σε αντιστοιχία με τα αποτελέσματα έρευνας για τον εκφοβισμό στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση των Χατζή, Χουντουμάδη και Πατεράκη (2000), σύμφωνα με τα οποία ο αριθμός των δραστών και των θυμάτων μειώνεται όσο αυξάνεται η ηλικία.

Συμπερασματικά από την έρευνα φάνηκε ότι η «γενική αυτοεκτίμηση» και η «αυτοαντίληψη σχολικής ικανότητας» μπορούν να εκληφθούν ως παράγοντες που συνεισφέρουν στην εμπλοκή σε καταστάσεις bullying, όμως περαιτέρω έρευνα είναι απαραίτητη για την πλήρη εξακρίβωση όλων των παραγόντων που συνεισφέρουν στο φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού.

Το αποτέλεσμα αυτό είναι σε αντιστοιχία με έρευνες στον ελλαδικό χώρο, σύμφωνα με τις οποίες μαθητές από οικογένειες μεταναστών παρουσιάζουν φτωχή ακαδημαϊκή επίδοση, η οποία συνδέεται με επικινδυνότητα για ψυχοκοινωνικές επιπλοκές (Kolaitis, et al., 2003; Motti-Stefanidi et al., 2008).

6 Συμπεράσματα-Προτάσεις

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο σχολικός εκφοβισμός, ως φαινόμενο, σχετίζεται με το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Πρέπει, λοιπόν, να αναληφθούν πρωτοβουλίες σε εθνικό και τοπικό-περιφερειακό επίπεδο που να σχετίζονται, εκτός των παραπάνω, με την αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, τη σχολική διαρροή και την καθιέρωση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, εκτεταμένη συνεργασία των φορέων της τοπικής κοινωνίας με πόλους τα σχολεία, τις δημόσιες συμβουλευτικές υπηρεσίες, την τοπική αυτοδιοίκηση, τους συλλόγους γονέων και φυσικά τα πανεπιστήμια.

Ο σχεδιασμός αυτός επιβάλλεται να εφαρμοστεί άμεσα, για να έχουμε αποτελέσματα σε μεσο-μακροπρόθεσμο επίπεδο.

Η ένταξη των μαθητών από οικογένειες μεταναστών στα σχολεία γενικής εκπαίδευσης διέπει πλέον το πνεύμα της εκπαίδευσης, τόσο από το μέρος του νομοθέτη όσο και από το μέρος όλων των άμεσα εμπλεκόμενων στην εκπαίδευση. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, η πρακτική της ένταξης στο σχολείο μαθητών από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, το οποίο είναι πιθανό να παρεμποδίζει, σε μικρό ή μεγάλο βαθμό, την επιτυχή συμμετοχή στη συνήθη μαθησιακή διαδικασία, φέρνει στο προσκήνιο το ζήτημα της διαφοράς και της διαφοροποίησης στις σχολικές τάξεις.

Η απάντηση στις διαφορές των μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα είναι ίσως η εφαρμογή της διαφοροποιημένης οργάνωσης της μαθησιακής διαδικασίας, η οποία θα συμπεριλαμβάνει και τις διαδικασίες αξιολόγησης, ώστε να ανατροφοδοτούν αυτές με επάρκεια και πληρότητα όλους τους μαθητές στη βάση της διαφορετικότητάς τους. Αυτή η υπόθεση όμως χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Andreou, E. & Metallidou, P. (2004). The Relationship of Academic and Social Cognition to Behaviour in Bullying Situations Among Greek Primary School Children. *Educational Psychology*, 24(1), 27-41.
- Cronbach, L., J. (1951). Coefficient alpha and the Internal Structure of Tests. *Psychometrika*, 16(3), 297-334.
- Department for Education and Skills (2006). *Bullying Around Racism, Religion and Culture*, DfES.
- Duncan, R. D. (1999). Peer and Sibling Aggression: An Investigation of Intra- and Extra-Familial Bullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(8), 871-886.

- Fakiolas, R. (1999). Socio-Economic Effects of Immigration in Greece. *Journal of European Social Policy*, 9, 211-229.
- Fandrem, H., Ertesvag, S.K., Strohmeier, D., Roland, E. (2010). Bullying and affiliation: A study of peer groups in native and immigrant adolescents in Norway. *European Journal of Developmental Psychology*, 7(4), 401-418.
- Harter, S., & Marold, D.B. (1994). Psychosocial Risk Factors Contributing to Adolescent Suicidal Ideation. *New Directions for Child Development*, 64, 71-91.
- Hodges, E. V. E., & Perry, D. G. (1999). Personal and inter-personal consequences of victimization by peers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 677-685.
- Hoover, J.H., Oliver, R.L., & Thomson, K.A. (1993). Perceived victimization by school bullies: new research and future direction. *Journal of Human Educational Development*. 32,76-84.
- Houndoumadi, A., Pateraki, L. & Doanidou, M. (2003). Tackling violence in schools- A report from Greece. In P.K.Smith (Ed.), *Violence in schools-The response in Europe* (pp. 169-184). London: RoutledgeFalmer.
- Kolaitis, G, Tsiantis, J., Madianos, M., & Kotsopoulos, S. (2003). Psychosocial adaptation of immigrant Greek children from the former Soviet Union. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 12, 67-74.
- Larochette, A.C., (2009). Bullying in a Multicultural Context-The Influences of Race, Immigrant Status, and School Climate on the Incidence of Bullying in Canadian Children and Adolescents. *A thesis submitted to the Department of Psychology in conformity with the requirements for the degree of Master of Science*. Queen's University, Kingston, Ontario, Canada.
- McKenney, K.S., Pepler, D., Craig, W., & Connolly, J. (2006). Peer victimization and psychosocial adjustment: The experiences of Canadian immigrant youth. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 9, 4(2), 239-264.
- McLoyd, V.C. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*, 53(2), 185-204.
- Mishna, F. (2003). Double Jeopardy. *Journal of Learning Disabilities*, 36(4), 336-347
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papanthasiou, A., & Masten, A.S. (2008a). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 235-261.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradović, J., Dalla, M., Takis, N., Papanthasiou, A., & Masten, A.,S. (2008b). Immigration as a risk factor for adolescent adaptation in Greek urban schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 235-261.
- Nansel, R.T., Overpeck, M., Pilla, R.,S., Ruan, W.J., Simons-Morton, B., Scheidt, P. (2001). Bullying Behaviors Among US Youth. Prevalence and Association With Psychological Adjustment. *Journal of American Medical Association*, 285(16), 2094-2100.

- O'Moore, M., & Kirkham, C. (2001). Self-Esteem and Its Relationship to Bullying Behaviour. *Aggressive Behavior*, 27, 269-283.
- Pepler, D. J. & Craig, W. M. (1997). Bullying: Research and Intervention. *Youth Update*, 15(1), 4-6.
- Rigby, K. & Slee, P. T. (1993). Dimensions of interpersonal relation among Australian children and implications for psychological well-being. *Journal of Social Psychology*, 133(1), 33-42.
- Vervoort, M. H. M., Scholte, R. H. J., & Overbeek, G. (2008). Bullying and Victimization Among Adolescents: The Role of Ethnicity and Ethnic Composition of School Class. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, 1-11.

Ελληνόγλωσση

- Ανδρέου, Ε., & Smith, P. K. (2002). Το φαινόμενο "bullying" στο χώρο του σχολείου και η άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας από συνομηλίκους. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 34, 9-25.
- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκότοβος, Α. (2008). Η διαμόρφωση της προσωπικότητας σε περιβάλλοντα ετερότητας: θεωρητικές προκλήσεις και εκπαιδευτικές εφαρμογές. Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο του Α.Π.Θ: Ευρωπαϊκό έτος διαπολιτισμικού διαλόγου: Συνομιλώντας με τις γλώσσες-πολιτισμούς. Θεσσαλονίκη.
- Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. (2008). *Στατιστικά στοιχεία για Αλλοδαπούς και Παλιννοστούντες Μαθητές*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, Ινστιτούτο Παιδείας Ομογενών και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. (2009). *Στατιστικά στοιχεία για Αλλοδαπούς και Παλιννοστούντες Μαθητές*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ.
- «Καθημερινή» Εφημερίδα (2006a). *Μάρτυρες βίας το 37% των μαθητών δημοτικού!* Ανακτηθέν την 16-6-2011 από: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_1_16/06/2006_187685
- «Καθημερινή» Εφημερίδα (2006b). *Βία στον νου και το σώμα των παιδιών*. Ανακτηθέν την 25-6-2011 από: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_ell_2_16/06/2006_187716
- Κολιάδης, Ε., Μυλωνάς, Κ., Κουμπιάς, Ε.Λ. & Βάρφη, Β. (2002). *Αυτοαντίληψη και Αναγνωστική Ικανότητα μαθητών Δ' τάξης Δημοτικού Σχολείου*. Πρακτικά, 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, "Ελληνική Παιδαγωγική & Εκπαιδευτική Έρευνα". Ανακτηθέν την 12/6/2013 από: http://www.pee.gr/wp-content/uploads/praktika_
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (2001). *Αυτοαντίληψη και Αυτοεκτίμηση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μακρή-Μπότσαρη, Ε. (1996). Δομή και προσδιοριστικοί παράγοντες της αυτοαντίληψης των ελληνόπουλων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 23, 271-318
- Μανιάτης Π. (2010). Σχολική βία και ετερότητα στην Ελλάδα: Η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. *Μέντορας*, 12, 118-138.

- Παπάζογλου, Ε., Θωμοπούλου, Γ., & Στρατούλιας, Ι. (2009). *Παραβατικότητα στο χώρο του σχολείου αλλοδαπών μαθητών. Έρευνα στα αρχεία των Σ.Σ.Ν. Αχαΐας-Αν. Θεσ/νίκης και Ιωαννίνων. (2002-2008)*. Εισήγηση στο 12ο Διεθνές Συνέδριο “Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Μετανάστευση - Διαχείριση Συγκρούσεων και Παιδαγωγική της Δημοκρατίας”, Πάτρα.
- Πατσάλης, Χ., Παπουτσάκη Κ., Τριβέλα Μ. (2011). *Προβλήματα συμπεριφοράς και αυτοαντίληψη σε μαθητές Δημοτικού Σχολείου*. Εισήγηση στο 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ειδικής Αγωγής. Αθήνα, 15-4-2010. Ανακτηθέν την 14-6-2013 από: <http://users.sch.gr/>
- Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων (2011). *Αποτύπωση καλών πρακτικών σχολικών μονάδων Δ.Ε. για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και επιθετικότητας μεταξύ μαθητών*. Εγκύκλιος του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας με αριθμό πρωτ.: 18890/Γ2/14-2-2011/ΥΠΔΒΜΘ/Δ/νση Σπουδών Β/θμιας Εκπ/σης/Τμήμα Γ’.
- Χατζή, Χ., Χουντουμάδη, Α, & Πατεράκη, Λ. (2000). Άσκηση Βίας από Μαθητές προς Μαθητές στο Χώρο του Δημοτικού Σχολείου. *Παιδί και Έφηβος*, 2(1), 97- 111.